

JACEK LABERSCHEK<https://orcid.org/0000-0003-3604-8471>

(Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk)

SIEĆ RZECZNA ŚREDNIOWIECZNEGO KRAKOWA. PRÓBA SYNTEZY

Abstrakt

Artykuł zawiera charakterystykę rzeki Wisły oraz jej dopływów Rudawy, Prądnika i Wilgi w granicach średniowiecznego Krakowa i jego najbliższego zaplecza gospodarczego. Od 2. połowy XIII wieku sieć rzeczna na tym obszarze ulegała systematycznej zmianie. Wisła miała kilka koryt. Koryto tzw. Zakazimierki, obiegającej miasto Kazimierz od południa, nabrało stałego charakteru dopiero po lokacji tego miasta w XIV wieku. Rzeka Rudawa płynęła do XII wieku jednym korytem od wsi Mysłowice przez Chełm i uchodziła do Wisły na wschód od klasztoru Norbertanek. Jej bieg zmieniły młynówki wybudowane w XIII wieku przez norbertanki, dominikanów, a później Młynówka Królewska. Podobnie na Prądniku wybudowano liczne młynówki. Przy tych rzekach koncentrował się krakowski przemysł młynarski.

Słowa kluczowe: Kraków, Garbary, Wisła, Rudawa, Prądnik, Wilga, Zakazimierka, młynówki, młynarstwo

Tytuł prezentowanego opracowania jest prostym nawiązaniem do książki mojego autorstwa wydanej w 2016 roku *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jej gospodarcze wykorzystanie*. Już na wstępie zaznaczam, iż nie będę powtarzał wszystkich zawartych w tym dziele ustaleń, tez i opinii albowiem ze względu na skromne ramy objętościowe artykułu jest to praktycznie niewykonalne. Zainteresowanych tym zagadnieniem odsyłam więc do wspomnianej publikacji. W książce zajmowałem się dość sporym fragmentem dorzecza górnej Wisły, obejmującym teren od klasztoru tynieckiego na zachodzie aż po klasztor mogiński na wschodzie. Przedstawiany w niniejszym artykule obszar zostanie zredukowany do terenu obejmującego Wisłę od wsi Zwierzyniec i Zawada do wsi Dąbie i Płaszów. W ten sposób z pola widzenia znikną takie jej dopływy jak: Sanka i Dłubnia, Skawinka, Sidzinka, Serafa i Drwinia, którymi zajmowałem się w książce, a które do obecnych rozważań i wniosków badawczych nie istotnego nie wnoszą¹. Skoncentruję zatem swą

uwagę na rzece Wiśle oraz jej dopływach: lewobrzeżnej Rudawie, lewobrzeżnym Prądniku i prawobrzeżnej Wildze, których znaczenie dla rozwoju gospodarczego krakowskiego skupiska osadniczego i dla historii aglomeracji krakowskiej okazało się kluczowe, wręcz fundamentalne. W artykule staram się nawiązać do ustaleń poczynionych w książce, niektóre z nich zamierzam uściślić i doprecyzować, a inne nieco zmodyfikować.

Temat prezentowany w niniejszym opracowaniu nie jest zagadnieniem nowym ani tym bardziej pionierskim. Co więcej, doczekał się już kilku syntez historycznych. Najstarsza z nich, autorstwa prawnika i miłośnika historii Krakowa Klemensa Bąkowskiego, zatytułowana *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*² liczy już 120 lat, a kolejna pióra inżyniera i historyka architektury Mieczysława Tobiasza, zatytułowana *Dziejowe przemiany sieci wodnej i zagospodarowania przestrzennego Krakowa*³ ma

rystykę cieków wodnych z terenu całego współczesnego miasta.

² Klemens Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, „Rocznik Krakowski”, T. 5: 1902, s. 138–172.

³ Mieczysław Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej i zagospodarowania przestrzennego Krakowa*, Wrocław 1977.

¹ Nieocenioną pomocą w badaniu sieci rzecznej Krakowa może być artykuł Marii Baścik, *Wody powierzchniowe. Sieć rzeczna*, w: *Opracowanie ekofizjograficzne miasta Krakowa*, Kraków 2010, s. 40–47, zawierający charakte-

już 45 lat. Praca Bąkowskiego oparta jest wyłącznie na źródłach drukowanych, wydanych do końca XIX wieku, a zatem na skromnej podstawie i dlatego tylko niektóre ustalenia w niej zawarte zachowały wartość naukową do dziś. Podobnie, choć powstała 75 lat później, można ocenić książkę Tobiasza, która także jest oparta wyłącznie na źródłach drukowanych. Badacz ten mógł bez trudu wzbogacić swój warsztat badawczy o niewykorzystane dotąd przez innych naukowców źródła, przeprowadzając szeroką kwerendę w archiwach, czego jednak nie zrobił, wskutek czego nie poszerzył wiedzy o omawianej tematyce i jego wnioski nie są zbyt odkrywcze. Ten stan rzeczy zadziałał na mnie mobilizująco i uświadomił mi potrzebę napisania kolejnej wyczerpującej syntezy sieci wodnej średniowiecznego Krakowa, bazującej zarówno na źródłach drukowanych, jak i rękopiśmiennych. Efektem tych działań jest wspomniana książka.

W swojej książce mogłem korzystać z prac badaczy reprezentujących różne specjalności, a więc 1) archeologów zajmujących się „początkami” Krakowa, takich jak Rudolf Jamka, Kazimierz Radwański, Emil Zaitz, którzy swymi publikacjami przyczynili się do pogłębienia naszej wiedzy o sieci rzecznej wczesnośredniowiecznego Krakowa, 2) historyków badających dzieje Krakowa, takich jak Józef Mitkowski, Jerzy Wyrozumski czy Michał Niezabitowski, którzy w opracowaniach poświęconych warunkom naturalnym rozwoju Krakowa dali czytelny i klarowny obraz miejscowej sieci rzecznej w okresie poprzedzającym lokację miasta, jak też w czasie późniejszym, 3) naukowców analizujących rozwój przestrzenny aglomeracji krakowskiej, do których należy zaliczyć historyczkę Krystynę Pieradzką, historyka sztuki Bogusława Krasnowolskiego i Krzysztofa Petrusa, 4) geografów, geologów i hydrologów, a mianowicie Joannę Pociask-Karteczkę, Wojciecha Przegona, Tadeusza Sokołowskiego i Marię Baścik, oraz tych naukowców, którzy na warsztat wzięli pojedyncze ciekły wodne z terenu badanej aglomeracji, tj. Jerzego Chlipalskiego, Annę Hebdę-Małoche, Michała Małoche i Marię Lempart.

Kraków jest chyba jedynym lub jednym z nielicznych miast i miejsc w Polsce, gdzie w ciągu ostatniego tysiąca lat doszło do tak istotnych zmian krajobrazowych i tak radykalnych, spektakularnych przekształceń sieci wodnej. Joanna Pociask-Karteczka, zajmując się stanem sieci wodnej tego miasta w ciągu tysiąca lat, dała bardzo trafny tytuł swemu opracowaniu *Przemiany stosunków wodnych na ob-*

*szarze Krakowa*⁴. Da się zaobserwować, iż w okresie wczesnego średniowiecza rzeka Wisła miała w tym miejscu kilka czynnych, równoważnych odnóg, natomiast jej dopływy, Rudawa, Prądnik i Wilga po jednym korycie. W konsekwencji przeobrażeń urbanizacyjnych zapoczątkowanych w 2. połowie XIII stulecia ten obraz sieci rzecznej ulegał stopniowej zmianie. Na mocy decyzji książęcych, a potem monarszych zredukowana została liczba koryt Wisły do jednego głównego, biegnącego od Zwierzyńca ku Dąbiu, i jednego pobocznego na południe od Kazimierza, natomiast liczba koryt Rudawy w pobliżu samego Krakowa wzrosła aż do czterech, a doliczając koryta oblewające to miasto od zachodu i wschodu, do sześciu równoważnych odnóg. Nawet mniej zasobny w wodę, płytki Prądnik miał w dolnym biegu dwa koryta, Wilga również. Dziś z tej bogatej późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej struktury hydrograficznej pozostały tylko pojedyncze koryta wymienionych rzek. Nadwiślański krajobraz zubożał również wskutek zaniknięcia do czasów obecnych wszystkich wiślanych wysp⁵.

Wracając do „początków” Krakowa i do ówczesnego układu sieci rzecznej, warto powołać się na stanowisko wybitnego polskiego językoznawcy, Jerzego Nalepy, który w swym dziele *Słowiańszczyzna północno-zachodnia. Podstawy jedności i jej rozpad*, wydanej w 1968 roku, uznał, iż nazwa Kraków, posiadająca rdzeń *krak*, została zapożyczona od słowa *krok* odnoszącego się w tym konkretnym przypadku do rozgałęzionej, czyli znajdującej się w rozkroku albo rozkraczonej rzeki, a taką rozczłonkowaną postać miała właśnie w tym odległym czasie Wisła, przecinająca kilkoma odnogami dolinę przyszlęj aglomeracji krakowskiej⁶. Uważam etymologię nazwy *Kraków* zaproponowaną przez Jerzego Nalepę za wartą przemyślenia i rozważenia, gdyż tylko ona zawiera trafną charakterystykę omawianego miejsca. Nasi przodkowie obserwujący ten teren ze wzgórza wawelskiego, z Góry św. Benedykta lub z Kopca Krakusa mogli dojść do podobnych skojarzeń i nadać temu miejscu nazwę, która przetrwała

⁴ Joanna Pociask-Karteczka, *Przemiany stosunków wodnych na obszarze Krakowa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne”, 1994, z. 96, s. 1–38.

⁵ Jacek Laberschek, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jej gospodarstwo wykorzystanie*, Warszawa 2016, s. 39–45, 49–53, 55, 58–65, 70–74, 80–82, 86–88, 93–94, 96–98, 103–108, 111–119, 134–137.

⁶ Jerzy Nalepa, *Słowiańszczyzna północno-zachodnia: podstawy jedności i jej rozpad*, Poznań 1968, s. 67.

do dziś. Krytycznie o tej etymologii wypowiedział się w 2018 roku Zbigniew Babik, twierdząc, że wiązanie nazw o podstawie *krak-* z terminami hydrograficznymi nie znajduje uzasadnienia i oparcia w istniejącym materiale topograficznym, a funkcjonujące rozwidlenia cieków wodnych nigdy nie są nazywane słowami zaczynającymi się od *krak*⁷. Nie zdołał mnie jednak przekonać tą argumentacją, bo przecież nie zawsze udaje się uczonemu podejmującemu badania skompletować całą dokumentację, wnioski zaś oparte o wyrwykowy materiał, który zachował się do naszych czasów, mogą się okazać mylące.

W tym miejscu pozwolę sobie na dygresję i uwagę, iż szczególną rolę w procesie zasiedlania tego miejsca odegrała wyniosłość usypana przez dopływ wiślany zwany Prądnikiem, przypominająca kształtem odwrócony stożek, przylegający wierzchołkiem do wapiennego wzniesienia wawelskiego, identyfikowana z tzw. terasą średnią, sięgającą od 206 do 216 m. n.p.m. Znajdujące się tu osady stały się załącznikiem przyszłego Krakowa⁸.

W świetle ustaleń poczynionych w mojej książce teren po zachodniej stronie Krakowa, począwszy od klasztoru zwierzynieckiego aż do grodu na Wawelu, przecinały pierwotnie dwa koryta Wisły: dębnickie, pokrywające się z korytem współczesnym, poświęcone w roku 1254 i później⁹, oraz zwierzynieckie, płynące wyrazistym łukiem przez błonia należące do klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu, a kończące swój bieg pod Wawelem. To drugie czynne odgałęzienie, poświęcone w latach 1277–1366¹⁰, biegło w przybliżeniu w rejonie dzisiejszego placu Na Stawach, ulicą Dunin-Wąsowicza, stadionu Cracovii,

Muzeum Narodowego, placu Władysława Sikorskiego, ulicami Podwale, Straszewskiego i placu Na Groblach. W rezultacie zdarzających się co pewien czas powodzi Wisła wdzierała się też do efemerycznego, okresowego koryta biegnącego przy samych zabudowaniach wsi Dębniki, omijającego Wawel od południowego wschodu¹¹, a następnie wpływała do końcowego odcinka koryta Wilgi. Pozostałością po tym powodziowym korycie dębnickim było starorzecze w Dębnikach zwane pierwotnie jeziorem blisko Pychowic, a następnie Wielkim Jeziorem lub też jeziorem (przykopą) pana Jelity, odnotowanym w źródłach trzynastowiecznych, czternastowiecznych, piętnastowiecznych i późniejszych¹². Dziś to teren ulicy Skwerowej i przyległości w dzielnicy Dębniki.

Nie sądzę, by rację mieli historycy wyrażający pogląd, iż Wisła zwierzyniecka płynęła wielkim łukiem obejmującym okazały szmat błoni czarnowiejskich. Zdaniem Józefa Mitkowskiego i Michała Niezabitowskiego wdzierała się swoim nurtem aż do obecnego Parku im. Henryka Jordana i dalej podpływała w pobliże kościoła Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny na Piasku¹³. Kluczowe dla wyjaśnienia

⁷ Zbigniew Babik, *Kraków jako pra-i staropolska nazwa topograficzna. Przegląd polskiego materiału nazewnictwa i północnośląskich nawiązań apelatywnych*, Kraków 2018, <http://dx.doi.org/10.17651/ONO-MAST2018.4>.

⁸ Irena Kmietowicz-Drathowa, *Geologiczne podstawy odtwarzania pierwotnej topografii Krakowa*, „Materiały Archeologiczne”, T. 12: 1971, s. 41–51; eadem, *Wstępna rekonstrukcja naturalnej topografii centrum Krakowa*, „Materiały Archeologiczne”, T. 15: 1974, s. 151–159; Jerzy Rajman, *Kraków zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 35–44; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 9–10.

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. Julian Bartoszewicz, Warszawa 1858 (dalej: Pol. t. 3), nr 28; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 39–40.

¹⁰ Pol. t. 3, nr 52; *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*, wyd. Stanisław Krzyżanowski, Kraków 1904, nr 31; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 40.

¹¹ Taką sytuację odnotowują *Rachunki wielkorządowe Jana Bonera 1558*, wydane przez Józefa Garbacika, Kraków 1974, s. 80, w których jest mowa o wydatkach na zasypanie wyrwy na brzegu Wisły, poczynionej przez tę rzekę w kierunku Dębnik, jak też *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, wydana przez Jana Małeckiego, cz. 1, Warszawa 1962, s. 31, odnotowująca umocnienia tamy na Wiśle po tym, jak rzeka ta zrobiła w niej wyrwę i wdarła się do nieczynnej odnogi dębnickiej.

¹² Jezioro blisko Pychowic poświęcone jest w 1254 roku (Pol. t. 3, nr 28), *Magnum Lacum* w Dębnikach odnotowane jest w latach 1376, 1470–1480 (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. Franciszek Piekosiński, dalej: Mp., t. 1, Kraków 1876, nr 334; *Zbiór dokumentów zakonu OO. Paulinów w Polsce*, z. 1: 1328–1464, wyd. Jan Fijałek, Kraków 1938, nr 6; *Joannis Długosza senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 3, Kraków 1864, s. 116), a przykopa Jelity w 1564 roku (*Lustracja województwa krakowskiego 1564*, op. cit., s. 30). Jezioro to zaznaczone jest także na sytuacyjnym planie Krakowa i przedmieść z 1809 roku (Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, sygn. G Ih 333).

¹³ Józef Mitkowski, *Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich*, w: *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, praca zbiorowa, red. Jan Dąbrowski, Kraków 1957, s. 49–52; Michał Niezabitowski, *Geografia a historia Krakowa. Warunki naturalne rozwoju Krakowa*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrzowski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007, s. 30–33.

tego problemu okazały się najnowsze badania geologiczne przeprowadzone na omawianym terenie. Tadeusz Sokołowski wykazał istnienie w rejonie dawnych Garbar niższego stopnia terasy średniej i calca na wysokości 204 metrów¹⁴. Niemożliwe jest zatem w tym miejscu funkcjonowanie koryta wiślanego. Mogło co najwyżej dochodzić tutaj do tworzenia się rozlewisk wiślanych w wyniku wylewów tej rzeki.

Odnoga zwierzyniecka Wisły nie dotrwała do końca panowania króla Kazimierza Wielkiego. Monarcha ten w porozumieniu z norbertankami z klasztoru zwierzynieckiego przystąpił do likwidacji tego koryta, doprowadzając do usypania dwóch grobli, jednej w pobliżu klasztoru, a drugiej na zachód od Wawelu, dzięki czemu powstrzymano przepływ Wisły przez Błonia¹⁵. Dzięki tym działaniom możliwe były nowe przedsięwzięcia osadnicze na terenach wydartych Wiśle, jak lokowanie przez klasztor zwierzyniecki w 1368 roku Półwsia Zwierzynieckiego z niedużymi rolami zagrodniczymi¹⁶, założenie przez króla na zachód od zamku wawelskiego dużego ogrodu królewskiego¹⁷ i rozbudowanie przez monarchę na terenie pomiędzy groblą a ujściem Rudawy [Niecieczny] do Wisły przystani rybackiej i flisackiej zamieszkiwanej przez włóczków, trudniących się głównie spławianiem Wisłą drewna, jak też rybołówstwem¹⁸.

Wśród uczonych utrzymuje się rozbieżna opinia na temat przebiegu Wisły w rejonie Wawelu. Część badaczy jest zdania, iż w pewnych okresach swych dziejów Wawel był wyspą i w tym względzie popiera stanowisko Józefa Mitkowskiego zaprezentowane przez niego w publikacji z 1957 roku *O dawnych warunkach geograficznych jako podłożu, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich* i w *Atlasie Hi-*

storycznym Polski z 1967 roku. Należą do nich Joanna Pociask-Karteczka, anonimowy autor hasła *Wisła* w *Encyklopedii Krakowa* [2000] i Andrzej Marculanis¹⁹. Sam Józef Mitkowski dopuszczał również istnienie jeszcze jednej odnogi wiślanej płynącej dzisiejszą ulicą Poselską, a zatem uznał, iż nie tylko Wawel, ale i Okół był wyspą. Licniejsza grupa badaczy opowiada się za istnieniem w tym miejscu tylko jednego koryta Wisły, przebiegającego po południowej stronie Wawelu. Pogląd ten sformułowali archeologowie Rudolf Jamka i Kazimierz Radwański po przeprowadzeniu wierceń geologicznych, które wykluczyły istnienie pozostałości starorzeczy meandrowych na północ od Wawelu²⁰. Zyskał on pełną akceptację monografisty średniowiecznego Krakowa Jerzego Wyrozumskiego, archeologów Emila Zaitza i Dariusza Niemca, historyka sztuki Bogusława Krasnowolskiego, piszącego te słowa i geologów oraz geofizyków Jerzego Góreckiego i Janusza Magiera²¹.

¹⁹ J. Mitkowski, *Dawne warunki*, op. cit., s. 52–54; *Atlas historyczny Polski*, Wrocław 1967, tablica 6 Plany grodów przedlokacyjnych, Kraków; Joanna Pociask-Karteczka, *Przemiany stosunków wodnych na obszarze Krakowa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne”, 1994, z. 96, s. 1–3; eadem, *Płynie Wisła płynie...*, w: „*Tu wszystko jest Polską...*”: eseje krajoznawcze o Krakowie i Małopolsce: materiały konferencyjne, Kraków, 19–23 sierpnia 2009, red. Józef Partyka, s. 49–51; *Encyklopedia Krakowa*, Warszawa–Kraków 2000, s. 1049–1050; Andrzej Marculanis, *Stopień rozpoznania historyczno-naukowego aglomeracji krakowskiej oraz architektury kamiennej występującej na tym obszarze do 1016 r.*, 2021, s. 1–9, <https://poczatkipolski.blog/>, dostęp: 15.06.2023.

²⁰ R. Jamka, *Kraków w pradziejach*, Kraków 1963, op. cit., s. 75; Kazimierz Radwański, *Stosunki wodne średniowiecznego Okołu w Krakowie, ich wpływ na topografię osadnictwa, próby powiązania tych zjawisk ze zmianami klimatycznymi*, „Materiały Archeologiczne”, T. 13: 1972, s. 5–40; idem, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 24.

²¹ Jerzy Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, w: *Dzieje Krakowa*, t. 1, red. Janina Bieniarzówna, Jan Małecki, Kraków 1992, s. 21; Emil Zaitz, *Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa*, „Analecta Archaeologica Ressoventia”, T. 7: 2012, s. 252–255; Dariusz Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, w: *Studia nad dawną Polską*, t. 5, Gniezno 2017, s. 61–86; Bogusław Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta ziemi krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, s. 87, 90; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 17, 23; Jerzy Górecki, Janusz Magiera, *Jak to z Wisłą było*, „Dziennik Polski”, 31 marca 2001.

¹⁴ Tadeusz Sokołowski, *Topograficzne tło osadnictwa w Krakowie*, „Geologia”, 2009, t. 35, z. 1, s. 67–76.

¹⁵ Pogląd o usypaniu grobli i odcięciu tym sposobem tego koryta Wisły od głównego nurtu tej rzeki pod Wawelem wyraził już przed laty Józef Mitkowski (*Dawne warunki geograficzne*, op. cit., s. 49–51) i został on przez nas zaakceptowany (J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 59–61).

¹⁶ *Zbiór dokumentów małopolskich* (dalej: ZDM), cz. 1, wyd. Stanisław Kuraś, Wrocław 1962, nr 121; w książce J. Laberscheka, *Sieć wodna*, op. cit., s. 59, podana data lokacji tej wsi – 1369 rok – jest błędna.

¹⁷ Ogród ten (*ortus ferarum*) wzmiankowany jest po raz pierwszy w 1389 roku (*Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1896, s. 19).

¹⁸ Jerzy Wyrozumski, *O kongregacji włóczków krakowskich*, w: idem, *Cracovia Mediaevalis*, Kraków 2010, s. 232–234; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 76.

Przedmiotem niekończącego się sporu wśród badaczy jest także chronologia ramion wiślanych opasujących Kazimierz. Zwolennikiem starszeństwa odnogi wiślanej biegnącej na południe od Kazimierza, zwanej w źródłach Kazimierką, Zakazimierką, Mniejszą Wisłą lub Niecieczą, był Klemens Bąkowski²², ale po wielu latach jego tezy zostały ocenione krytycznie przez Józefa Mitkowskiego, który uznał, iż zarówno Zakazimierka, jak i Stara Wisła opływająca Kazimierz od północy funkcjonowały równoległe z dawną, co sprawiło, że teren Kazimierza od niepamiętnych czasów był wyspą²³. Z poglądem tym zgodzili się archeolog Rudolf Jamka, inżynier Mieczysław Tobiasz, Joanna Pociask-Karteczka, Wojciech Przegon²⁴. Niektórzy autorzy podzielają jednak pogląd Bąkowskiego, jak choćby Jan Adamczewski, który w *Małej encyklopedii Krakowa* [1996] stwierdził, iż koryto Starej Wisły, było sztucznym przekopem urządzonym dla zwiększenia obronności miasta, zapoczątkowanym w 2. połowie XIII stulecia, a ukończonym przez Kazimierza Wielkiego²⁵. W sprawie tej zgłosił także uwagi Jerzy Rajman, opowiadając się zdecydowanie za przyznaniem ówczesnej Starej Wiśle statusu głównego koryta wiślanego. Wedle tego badacza Zakazimierka mogła być tylko korytem efemerycznym, powodziowym²⁶.

Do kwestii odnóg kazimierskich Wisły odniosłem się w mojej książce o sieci wodnej średniowiecznego Krakowa, przyjmując tak jak Jerzy Rajman, iż w okresie przedlokacyjnym, tj. przed 1257 rokiem²⁷, koryto Starej Wisły było ramieniem głównym i czynnym niemal nieprzerwanie, natomiast

koryto biegnące w pobliżu Krzemionek i Góry Lasoty, a więc późniejszej Zakazimierki, które pokrywa się z dzisiejszym, uaktywniało się tylko w pewnych krótkich okresach. Jeśli nawet co pewien czas wody Wisły wpływały do tego koryta, to tylko na okres wylewów i powodzi. Zwróciłem przy tym uwagę na fakt, iż nazwa wsi położonej na południowy wschód od Kazimierza brzmi Zabłocie, a nie na przykład Zarzeczce lub Zawisłe, co może wskazywać na istnienie błot na północ od tej wsi, a nie na funkcjonowanie czynnej całej czas odnogi Wisły²⁸. O odległej metryce Starej Wisły świadczy również fakt, iż w 2. połowie XIII wieku to ona, a nie Zakazimierka, odgraniczała parafie miejskie krakowskie Wszystkich Świętych i Najświętszej Marii Panny od ówczesnych parafii wiejskich: śś. Michała i Stanisława na Skałce oraz św. Jakuba i św. Wawrzyńca²⁹. A więc gdy tworzono te parafie w XI i XII wieku, ich granice wytyczano wzdłuż istniejącego koryta Wisły, a tym było koryto Wisły Starej, skoro ono stanowiło granicę w wiekach późniejszych.

Należy przyjąć, iż utworzenie stałego, pobocznego koryta Wisły, czyli owej Zakazimierki, wiązało się bezpośrednio z budową miasta Kazimierz lokowanego w 1335 roku³⁰. Król Kazimierz zdawał sobie sprawę z niebezpieczeństw, jakie stwarza wezbrana Wisła dla wznoszonego z dużym wysiłkiem nowego ośrodka miejskiego, i dlatego uznał, iż uruchomienie bocznej odnogi rzeki przyczyni się do zminimalizowania zagrożeń, bo Zakazimierka w razie powodzi przejmie część wód zalewowych. Dlatego jeszcze przed 1344 rokiem wznosił jaz na Wiśle między Wawelem a Skałką, co być może umożliwiło niezakłócony rozwój Kazimierza³¹. Za panowania króla Władysława Jagiełły wzrosło gospodarcze znacze-

²² K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek*, op. cit., s. 142–150.

²³ J. Mitkowski, *Dawne warunki geograficzne*, op. cit., s. 48–49.

²⁴ R. Jamka, *Kraków w pradziejach*, op. cit., s. 212–213; M. Tobiasz, *Dziejowe przemiany sieci wodnej*, op. cit., s. 22–28; J. Pociask-Karteczka, *Przemiany stosunków wodnych*, op. cit., s. 2; Wojciech Przegon, *Sieć hydrograficzna w krajobrazie miasta Podgórze*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 25: 2003, s. 21–25.

²⁵ Jan Adamczewski, *Mała encyklopedia Krakowa*, Kraków 1996, s. 388.

²⁶ J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy*, op. cit., s. 124–125.

²⁷ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506* (dalej: KMK), wyd. Franciszek Piekosiński, cz. 1, Kraków 1879, nr 1; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, op. cit., s. 160–174; Jacek Laberschek, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII w.*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, Kraków 2007, s. 299–307.

²⁸ J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 43–44.

²⁹ Andrzej Niewiński, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa*, Lublin 2004, s. 29, 69–71, 74–80, 103, plan 18; J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy*, op. cit., s. 124; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 44.

³⁰ KMK, cz. 1, nr 18; Marcin Starzyński, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Kraków 2015, s. 23–31; Jacek Laberschek, *Anfänge und territoriale Entwicklung der Krakauer Agglomeration im 13.–14. Jahrhundert*, „Quaestiones Mediaevi Novae”, vol. 16, Warszawa 2011, s. 399.

³¹ W tym właśnie roku potwierdzone jest istnienie nad Wisłą folwarku biskupiego, zwanego w czasach nowożytnych Ludwinowem (*Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, wyd. Franciszek Piekosiński, cz. 1–2, Kraków 1874–1883 [dalej: KK], cz. 2, nr 177). Wiadomość ta dotyczy więc Zakazimierki (J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 70–71).

nie tego ramienia Wisły. W 1400 roku monarcha zezwolił mieszczanom kazimierskim na budowę młyna na Wiśle [Starej], względnie na Zakazimierce³², a w 1430 nadał im wody tej odnogi Wisły płynącej wokół murów Kazimierza, zwanej ówczasie Niecieczą, wraz z możliwością zarybiania i rybołówstwa dla własnego użytku³³, co przyczyniło się do powstania osad rybackich na jej brzegu oraz przedmieścia kazimierskiego posadowionego wokół kościoła i szpitala św. Leonarda³⁴.

Po opłynięciu Kazimierza obie omówione wyżej odnogi Wisły łączyły się w miejscu, gdzie dziś znajduje się skrzyżowanie alei Daszyńskiego i ulicy Podgórskiej, czyli tuż obok współczesnych zabudowań Galerii Kazimierz. Dalej Wisła płynęła jednym korytem na wschód ku Dąbiu, pozostawiając za sobą na lewym brzegu tzw. Wielką Łakę, leżącą między Grzegórkami a Dąbiem, a na prawym brzegu – tereny bagniste i folwark w Zabłociu. Jeszcze przed Dąbiem, na terenie zalesionym Wisła rozwidlała się na dwa ramiona: lewe, północne, zapewne identyczne z jej dzisiejszym korytem, po zakupieniu przez rajców krakowskich Dąbia w 1389 roku znalazło się w granicach miasta Krakowa³⁵; prawe, południowe, płynęło głębokim zakolem najpierw ku Płaszowowi, a następnie ku Dąbiu i w okresie od XIII do XV wieku wielokrotnie zmieniano właściciela. Odnoga północna, poświęcona ówczasie jako czynna, służyła głównie do celów transportowych, choć wykorzystywano ją również do połowu ryb³⁶, południową natomiast, określaną w czternastowiecznych i późniejszych źródłach Niecieczą, już na przełomie XIII i XIV wieku zamieniono na jeziora do hodowli ryb. Zbiorniki te były początkowo własnością cystersów z Koprzywnicy (1324), następnie cystersów

z Mogiły (1399), a później posiadłością królewską w wielkorządach krakowskich³⁷.

Największym lewobrzeżnym dopływem Wisły w okolicy Krakowa jest Rudawa, która do XII wieku łącznie miała tylko jedno koryto, które biegło od Mydlnik przez tereny Chełmu, pastwiska zwane błoniami wzdłuż dzisiejszej ulicy Mydlnickiej i alei 3 Maja, a uchodziło do Wisły zwierzynieckiej w rejonie Muzeum Narodowego, pokrywając się z odnogą Rudawy, zwaną w okresie późniejszym Niecieczą. W 1. połowie XIII stulecia – jak można mniemać – norbertanki z klasztoru na Zwierzyncu zainicjowały przekopanie młynówki oddzielającej się od głównego koryta na terenie Chełmu, przepływającej przez Kawiry, i wybudowały na niej młyn poświęcony w 1254 i 1287 roku³⁸. To przy niej wedle wszelkiego prawdopodobieństwa książę Konrad Mazowiecki wznosił w 1246 roku gród i umieścił w nim zbrojną załogę, przygotowując się do zajęcia Krakowa³⁹. W XIV wieku wspomniany młyn norbertanek przeszedł najprawdopodobniej w posiadanie mieszczaństwa krakowskiego i zyskał nazwę Czudziec, a na przełomie XIV i XV wieku stał się własnością szlachecką i odtąd był nazywany Młynem Granowskim, względnie Młynem Błotnym⁴⁰.

Kolejną odnogą Rudawy o wczesnej, trzynastowiecznej, metryce była młynówka dominikańska. Swoją początek brała w Mydlnikach, gdzie odłączała się od naturalnego koryta Rudawy, a dalej płynęła przez Bronowice, Łobzów, Krowodrzę i tereny miejskie Krakowa aż do klasztoru Dominikanów. W ustaleniu czasu powstania tego ramienia Rudawy kluczowe znaczenie ma dokument Leszka Czarnego

³² W dokumencie jest – co prawda – mowa o zezwoleniu monarszym na budowę młyna nad Wisłą, ewentualnie nad jej dopływem Wilgą opływającą Kazimierz, ale warto zauważyć, iż koryto Wilgi w końcowym odcinku tej rzeki pokrywało się z korytem Zakazimierki (KMK, cz. 1, nr 93).

³³ KMK, cz. 1, nr 127.

³⁴ Najwcześniejsze wzmianki o tym kościele i szpitalu pochodzą z 1439 i 1440 roku (Archiwum Narodowe w Krakowie, Księgi ławnicze krakowskie, sygn. 29/33/0/1.1.1/6 s. 181, 197).

³⁵ KMK, cz. 1, nr 67, 68; Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Dąbie, Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej: SHGK), cz. 1, z. 3, Wrocław 1985, s. 507–508.

³⁶ Na przykład w 1348 roku (*Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie*, wyd. Franciszek Piekosiński, Eugeniusz Janota [dalej: Mog.], Kraków 1867, nr 67).

³⁷ Mog., nr 54; ZDM, cz. 1, nr 231; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 72–73; idem, *Nieciecza*, SHGK, cz. 5, z. 2, Kraków 2019, s. 381.

³⁸ KK, cz. 1, nr 40; Pol. t. 3, nr 64; Jacek Laberschek, *Rola rzeki Rudawy w gospodarce średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej*, Warszawa–Poznań 2015, s. 332–333; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 49.

³⁹ *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz, Pomniki Dziejowe Polski*, seria 2, t. 5, wyd. Zofia Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978, s. 81–82; J. Laberschek, *Rola rzeki Rudawy*, op. cit., s. 333–334; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 18, 49, 94.

⁴⁰ Zofia Leszczyńska-Skrętowa, *Czudziec Młyn*, SHGK, cz. 1, z. 3, Wrocław 1985, s. 476; Franciszek Sikora, *Granowski Młyn*, SHGK, cz. 2, z. 1, Wrocław 1989, s. 44–45; J. Laberschek, *Rola rzeki Rudawy*, op. cit., s. 333–334; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 49, 94; Piotr Banasik, Erwina Łacka, *Ulicą Reymonta, czyli „Młynówką Kawiorską”*, „Biuletyn AGH”, III 2020, nr 147, s. 34–36.

z 1286 roku wystawiony dla tego klasztoru, który zawiera wiadomość, iż zakonnicy już wcześniej doprowadzali wodę z Rudawy do swego domu poprzez teren wsi Krowodrzy należącej do szpitalników z Krakowa, ale dziedzic z Balic, komes Grzegorz Żegocic, wstrzymał przepływ tej wody do klasztoru. Sytuacja taka na szczęście dla zakonników nie trwała długo, gdyż Grzegorz został ukarany śmiercią za wzniecenie buntu przeciw księciu (1285) i Leszek Czarny zezwolił zakonnikom na dalsze prowadzenie wody z Mydlnik do ich klasztoru⁴¹. Trzeba się zgodzić z Dariuszem Niemcem, iż młynówka dominikańska powstała już po lokacji miasta w 1257 roku, a przed 1285, kiedy to miał miejsce bunt rycerstwa przeciw Leszkowi Czarnemu. To przypuszczenie potwierdzają badania archeologiczne, a mianowicie odkrycie na Małym Rynku – pod drewnianą konstrukcją chodnika – rowów będących pozostałościami koryta młynówki oraz odcinka drewnianej rury wodociągowej, ukrytego pod drewnianą konstrukcją chodnika-uliczki⁴².

Młynówka dominikańska nie funkcjonowała dłużej niż dwadzieścia lat. Przesunięcie przez Wacława II fortyfikacji miejskich Krakowa bardziej ku północy i wschodowi, a następnie włączenie po 1312 roku przez Władysława Łokietka w obręb tych fortyfikacji gródka wójta krakowskiego Alberta doprowadziło do likwidacji koryta dominikańskiego Rudawy⁴³.

Omawiana młynówka dała początek Młynówce Królewskiej, utworzonej bez wątplenia również przez księcia Leszka Czarnego. Władca ten połączył wspomnianą odnogę dominikańską z odnogą kawiorską, przekopując koryto przez teren przedmieścia szewskiego. Przebiegało ono prawdopodobnie obecną ulicą Łobzowską, w terenie między ulicą Garbarską a Dunajewskiego oraz między ulicami Rajską, Dolnych Młynów i Krupniczą, wreszcie ulicą Garncarską, którą w średniowieczu zamieszkiwali krupnicy, czyli wytwórcy kasz. Książę Leszek Czarny był budowniczym Młyna Dębnego przy tym

korycie, specjalizującego się w mieleniu kory dębowej w celu pozyskania garbnika dla mieszkających w pobliżu garbarzy⁴⁴. W źródłach młynówka ta notowana jest już od 1311 roku⁴⁵. W czasach panowania Władysława Łokietka powstał na niej kolejny młyn, poświęcony w 1324 roku, przeznaczony do przemiału zbóż na mąkę⁴⁶. Na mocy dokumentu Kazimierza Wielkiego z 1336 roku jego rozbudową zajął się Bieniasz, syn Mikołaja⁴⁷. Obiekt ten, zwany początkowo Młynem Bieniasza, od 1471 roku zaczęto nazywać Młynem Kamiennym ze względu na użyty przy jego wznoszeniu materiał budowlany⁴⁸. Następnymi inwestycjami na tej odnodze był folusz funkcjonujący naprzeciw Młyna Dębnego już przed 1447 rokiem⁴⁹ i Toczny Młyn przeznaczony do ostrzenia broni i narzędzi, wzniesiony przez Marcina Czecha na mocy zezwolenia króla Kazimierza Jagiellończyka z 1448 roku⁵⁰. W ten sposób w rejonie Garbar krakowskich wyrósł prawdziwy kompleks przemysłowy, działający w oparciu o energię wodną tejże Młynówki Królewskiej Rudawy. Pod koniec XIV wieku rada miasta Krakowa zainicjowała budowę miejskiej sieci wodociągowej, czyli rurmusa. Urządzenie to znajdowało się za murami miasta u wylotu obecnej ulicy Łobzowskiej, na wysokości baszty Ceklarzy, czyli oprawców miejskich. Najwcześniejsze wiadomości o nim pochodzą z 1399 roku⁵¹.

⁴⁴ W 1288 roku książę Leszek Czarny nadał klasztorowi zwierzynieckiemu czynsz tygodniowy w wysokości połowy grzywny i kapę szkarłatną albo 2 grzywny szerokich groszy z dwóch części młyna książęcego nad rzeką Rudawą (ZDM, cz. 2, Kraków 1963, nr 585). W 1396 roku młyn ten pozyskał mieszczanin Kasper Kreugel (KK, cz. 2, nr 408); Franciszek Sikora, *Dębny Młyn*, SHGK, cz. 1, z. 3, Wrocław 1985, s. 538–539 – ustalenia zawarte w tym haśle wymagają weryfikacji.

⁴⁵ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa* (dalej: KRK), wyd. Franciszek Piekosiński, Józef Szujski, Kraków 1878, cz. 1, nr 167.

⁴⁶ *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. Stanisław Estreicher, Kraków 1936, nr 2; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 99.

⁴⁷ Mp., t. 1, nr 200.

⁴⁸ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. 1, wyd. Teodor Wierzbowski, Warszawa 1905, nr 716, Franciszek Sikora, *Bieniasza Młyn*, SHGK, cz. 1, z. 1, Wrocław 1980, s. 97–99; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 99.

⁴⁹ Mp., t. 4, Kraków 1905, nr 1495; J. Laberschek, *Rola rzeki Rudawy*, op. cit., s. 340.

⁵⁰ KMK, cz. 3, Kraków 1882, nr 430; J. Laberschek, *Rola rzeki Rudawy*, op. cit., s. 340.

⁵¹ KRK, cz. 2, s. 323; U. Sowina, *Woda i ludzie*, op. cit., s. 261–264, 290–292; J. Laberschek, *Rola rzeki Rudawy*, op. cit., s. 344–345; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 102–103.

⁴¹ KK, cz. 1, nr 86; Urszula Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 80–86; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 50.

⁴² Dariusz Niemiec, *Krakowska Młynówka Dominikańska z XIII w. Pomiędzy źródłami pisanymi i archeologią a późnogotycką ikonografią historyczną*, w: *Sztuka w kręgu krakowskich dominikanów – 10 lat później – w druku*.

⁴³ U. Sowina, *Woda i ludzie*, op. cit., s. 85–86; J. Laberschek, *Rola rzeki Rudawy*, op. cit., s. 335; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 97.

Młynówka Królewska miała dwie odnogi: jedną opływającą miasto od wschodu, odłączającą się od koryta głównego na wysokości baszty Ceklarzy i uchodzącą do Starej Wisły na południe od Jeziora Białego, czyli Stawu Leipniger zwanego też Stawem św. Sebastiana⁵², na skrzyżowaniu obecnych ulic św. Sebastiana i Dietla; drugą opływającą Kraków od zachodu, która pierwotnie kończyła swój bieg przed bramą Wiślną, uchodząc w tym miejscu do odnogi zwierzynieckiej Wisły. Jednak jeszcze pod koniec panowania Władysława Łokietka lub z początkiem rządów Kazimierza Wielkiego, koryto tej odnogi Rudawy poprowadzono aż pod Wawel i pociągnięto wzdłuż obwarowań zamkowych na wschód, aż do miejsca, gdzie łączyło się ze wschodnim odgałęzieniem tej rzeki przed jej ujściem do Starej Wisły.

Odnoga wschodnia Młynówki Królewskiej, zwana w źródłach Rudawą, była maksymalnie wykorzystana pod względem gospodarczym i przemysłowym. Z inicjatywy Władysława Łokietka młynarz Gerlach przed 1327 rokiem zbudował poniżej bramy św. Mikołaja młyn wyposażony w koło śladowe i koło mączne, nazywany odtąd Młynem Gerlacha lub Kutlowskim⁵³. Przed bramą Nową, znajdującą się również poniżej bramy Mikołajskiej w miejscu zwanym Brzegiem Wisły, założono przed 1420 rokiem cieślarnię miejską, przed 1523 szlifiernię, przed 1533 młyn pilny, czyli tartak, a przed 1559 topnię wosku⁵⁴.

Na odnodze zachodniej Młynówki Królewskiej, zwanej Rudawą lub Rudawką, poświadczona już w 1318 roku⁵⁵, nie wybudowano tak wielu obiektów gospodarczych jak na ramieniu wschodnim, być może ze względu na funkcjonowanie w niedalekiej odległości na Garbarach wielkiego kompleksu przemysłowego, obejmującego m.in. trzy młyny: Dębny, Bieniasza i Toczny oraz garbarnie, folusz, szlifiernię⁵⁶, ale w pobliżu zamku powstały przed 1345 rokiem dwa młyny – jeden zwany Pod Zamkiem lub Pod Kurzą Nogą, specjalizujący się w przemia-

le mąki i słołu⁵⁷, oraz drugi określany jako młyn Za Zamkiem lub Za Bramą Krakowską, przy drodze do Kazimierza⁵⁸. Przy pierwszym obiekcie wybudowano po pewnym czasie ślusarnię, poświadczoną w 1533 roku, oraz prochownię produkującą materiał wybuchowy na potrzeby zamku, odnotowaną w 1545 i 1564 roku⁵⁹.

Tak się składa, iż najpóźniej poświadczoną w źródłach sztuczną odnogą Rudawy jest młynówka płynąca wzdłuż wsi Zwierzyniec aż do klasztoru Norbertanek przy rzece Wiśle. To ramię Rudawy pokrywa się z obecnym i zarazem jedynym korytem tej rzeki płynącym od Chełmu i Woli Chełmskiej, czyli Justowskiej, wzdłuż Błoń i uchodzącym bezpośrednio do Wisły przy klasztorze Norbertanek na Zwierzyńcu. Z tego względu w swej książce nazwałem ją Młynówką Norbertańską. Jej istnienie poświadczają dokument z 1366 roku rejestrujący zamianę państwisk klasztoru Norbertanek na kamienicę miejską przy ulicy Floriańskiej w Krakowie. W akcie tym młynówkę Rudawy nazwano potocznie fosą, a zatem był to wówczas tylko rów z wodą, przy którym stał nieczynny młyn klasztorny⁶⁰. Władze Krakowa przed 1375 rokiem zgodnie z umową z zakonnikami odnowiły ten młyn i przekopały koryto, ale weszły w długotrwały spór z klasztorem o wspomniane państwiska⁶¹. Przed 1533 rokiem rada miasta Krakowa i dziedzic Woli Chełmskiej Jost Ludwik Decjusz przekierowali wodę ze starego koryta młynówki Rudawy pod Mydlnikami do nowego koryta, pozabawiając w ten sposób klasztor wody płynącej przez państwiska miasta Krakowa, jednak król Zygmunt I wziął w obronę norbertanki i nakazał przywrócenie starego kanału dla przepływu wody od wsi Mydlniki do samego klasztoru⁶².

Przed lokacją Krakowa najlepiej zagospodarowanym dopływem Wisły był lewobrzeżny Prądnik płynący w dolnym biegu przez Zielonki, Prądnik Bi-

⁵⁷ ZDM, cz. 4, Wrocław 1969, nr 933.

⁵⁸ ZDM, cz. 1, nr 46; cz. 4, nr 933.

⁵⁹ J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 107.

⁶⁰ KMK, cz. 1, nr 36.

⁶¹ Ibidem, nr 48–49; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 112–113.

⁶² *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1: 1507–1586, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1885, nr 754; *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu 1530–1533*, wybrał i opracował Bolesław Przybyszewski, Kraków 1986, nr 940; Krystyna Kramarska-Anyszek, *Dzieje klasztoru PP Norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840*, „Nasza Przeszłość”, 1977, t. 47, s. 41; J. Laberschek, op. cit., *Sieć wodna*, s. 113–114.

⁵² J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 65, 104, 110.

⁵³ KRK, cz. 1, nr 881; Mp., t. 1, nr 174; Jerzy Wiśniewski, *Gerlacha, następnie Kutlowski Młyn*, SHGK, cz. 1, z. 4, Wrocław 1986, s. 721–723; J. Laberschek, *Rola rzeki Rudawy*, op. cit., s. 336; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 103.

⁵⁴ Jerzy Wiśniewski, *Brzeg zw. też Przed Nową Bramą*, SHGK, cz. 1, z. 2, Wrocław 1985, s. 228–230; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 67–68, 75.

⁵⁵ KRK, cz. 1, nr 476.

⁵⁶ Jerzy Wiśniewski, *Garbary zw. też Przed Bramą Szewską*, SHGK, cz. 1, z. 4, Wrocław 1986, s. 693–706.

skupi, czyli Mały lub Biały, Prądnik Tyniecki, czyli Wielki, obecnie Czerwony, tereny późniejszego folwarku Olsza i tereny przy kościele św. Mikołaja, a uchodzący do Starej Wisły u wylotu obecnej ulicy Blich w ulicę Grzegórzecką. Na wymienionym odcinku miał w połowie XIII stulecia trzy młynówki, płynące przez Zielonki, obydwa Prądniki, Rakowice, folwark Piaski i tereny przy kościele św. Mikołaja⁶³, i co najmniej cztery młyny, a więc te wymienione w przywileju lokacyjnym Krakowa z 1257 roku, przekazane wówczas wójtom krakowskim: w Prądniku Biskupim, w Prądniku Tynieckim, na folwarku Piaski i przy kościele św. Mikołaja⁶⁴ oraz inne niewymienione, znajdujące się na przykład w Rakowicach⁶⁵. Ten obraz sieci rzecznej Prądnika nie zmienił się zasadniczo w wiekach późniejszych, choć stracił on na znaczeniu z chwilą, gdy panujący książęta, następnie monarchowie, a w ślad za nimi klasztory i władze miejskie włączyli polokacyjny Kraków w system wodny Rudawy, czerpiąc energię do napędzania kół młyńskich z tego nowego, bardziej wydajnego ciekłu wodnego. Mimo iż liczba odnog Prądnika nie uległa zmianie, to jednak zwiększyła się sieć młynów prądnickich, co niewątpliwie było konsekwencją i rezultatem zwiększonego zapotrzebowania ludności Krakowa i przedmieść na produkty mączne. W czasach Jana Długosza, a więc w 1. i 2. połowie XV wieku, w Zielonkach znajdowało się pięć młynów, przy czym trzy z nich funkcjonowały w części królewskiej tej wsi, zwanej Idzikowicami, a dwa w części kapitulnej i plebańskiej. W Prądniku Biskupim pracowało pięć kolejnych młynów, w tym trzy klasztoru Świętego Ducha i dwa biskupa krakowskiego, w Prądniku Tynieckim młyn należący do klasztoru dominikańskiego, a użytkowany przez sołtysa z Prądnika Tynieckiego, w Rakowicach trzy młyny królewskie, na folwarku Piaski jeden młyn zwany Piasecznym i ostatni koło kościoła św. Mikołaja na Przedmieściu Mikołajskim zwanym od czasów nowożytnych Wesołą⁶⁶.

⁶³ J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 51, 116–119.

⁶⁴ KMK, cz. 1, nr 1; *Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*, oprac. Bożenna Wyrozumska, Kraków 2007, s. 23–26; J. Laberschek, *Sieć wodna*, op. cit., s. 51.

⁶⁵ J. Laberschek, *Rozwój przestrzenny*, op. cit., s. 325; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 117.

⁶⁶ Jacek Laberschek, *Prądnik w okresie średniowiecza*, w: *Prądnik Biały. Dziedzictwo kulturowe historycznych miejscowości tworzących Dzielnice IV Krakowa*, red. Jacek Salwiński, Kraków 2004, s. 29–31; idem, *Sieć wodna*, op. cit., s. 116–121.

Znaczenie gospodarcze jedyne go prawobrzeżnego dopływu Wisły na badanym przez nas obszarze, a mianowicie Wilgi, było marginalne. Ta biorąca początek na stokach Chorągwiczy rzeka w swym dolnym biegu płynęła przez Swoszowice, Jugowice, Borek Fałęcki, Łagiewniki, nieistniejącą już Czyżową Wolę, Zakrzówek, nieistniejące dziś Folwarki, Błonie, czyli dzisiejszy Ludwinów, oraz Zabłocie. Jej koryto przebiegało średnio 300 metrów na zachód od obecnego, znajdowało się blisko kościoła św. Jakuba i osady rycerskiej rodu Strzemieniów, czyli wylotu obecnej ulicy Skawińskiej, i dalej biegło na wschód i północny-wschód do Starej Wisły po dzisiejsze skrzyżowanie alei Daszyńskiego z ulicą Podgóorską. W czasie wysokich stanów wód i wylewów zdarzało się, iż Wisła wdzierając się w to koryto Wilgi, tworząc w ten sposób okresowe boczne ramie wiślane. Po wybudowaniu jazu na Wiśle na południowy zachód od Wawelu, ten końcowy fragment koryta Wilgi przekształcił się w stałą odnogę Wisły zwaną Zakazimierką. Odtąd Wilga nie wpadała już do Starej Wisły, lecz do Zakazimierki. Wilga dysponowała młynówką w Swoszowicach, Borku oraz w Łagiewnikach. Ta ostatnia płynęła od Łagiewnik przez nieistniejącą obecnie Czyżową Wolę, Folwarki i Błonie⁶⁷. Na uwagę zasługuje młyn biskupi w Błoniu poświadczony w 1411 roku⁶⁸ i młyn królewski za Kazimierzem odnotowany w 1334 roku⁶⁹.

Kończąc powyższe rozważania, należy zwrócić uwagę na fakt, iż średniowieczny krakowski zespół miejski funkcjonował w głównej mierze dzięki maksymalnemu wykorzystaniu zasobów wodnych miejscowych rzek, to jest Wisły, Rudawy, Prądnika i Wilgi, które nie tylko zaopatrywały w wodę kilkunastotysięczną aglomerację, a więc zaspokajały potrzeby higieniczne, sanitarne i w niemałym stopniu konsumpcyjne całej społeczności, ale także zapewniały energię spadku wód dla bogatej sieci młynów i innych obiektów rzemieślniczych oraz przemysłowych. Należy również zauważyć, iż największy z krakowskich cieków wodnych – Wisła, służyła miejscowym rybakom jako niezwykle zasobne łowisko ryb i była również wykorzystywana do spławiania drewna z silnie zalesionych terenów księstw oświęcimskiego i zatorskiego oraz do transportu ryb z okolic górnej Wisły, a także Soły i Skawy.

⁶⁷ J. Laberschek, *Sieć wodna*, s. 55, 134–138.

⁶⁸ KK, cz. 2, nr 528,

⁶⁹ ZDM, cz. 1, nr 34.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Niepublikowane

Archiwum Narodowe w Krakowie, Księgi ławnicze krakowskie, sygn. 29/33/0/1.1.1/6.

Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu, Kriegsarchiv, Plan sytuacyjny Krakowa i przedmieść z 1809 r., sygn. G Ih 333.

Publikowane

Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, t. 3, Kraków 1864.

Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, cz. 1–2, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1874–1883.

Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 1, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1876.

Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506, cz. 1, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1879.

Kodeks dyplomatyczny Polski, t. 3, wyd. Julian Bartoszewicz, Warszawa 1858.

Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397, wyd. Stanisław Krzyżanowski, Kraków 1904.

Lustracja województwa krakowskiego 1564, cz. 1, wyd. Jan Małecki, Warszawa 1962.

Matricularum Regni Poloniae Summaria, t. 1, wyd. Teodor Wierzbowski, Warszawa 1905.

Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz, Pomniki Dziejowe Polski, seria 2, t. 5, wyd. Zofia Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978.

Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa, cz. 1, wyd. Franciszek Piekosiński, Józef Szujski, Kraków 1878.

Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa, wyd. Stanisław Estreicher, Kraków 1936.

Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795), t. 1: 1507–1586, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1885.

Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek), oprac. Bożenna Wyrozumska, Kraków 2007.

Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1896.

Rachunki wielkorządowe Jana Bonera 1558, wyd. Józef Garbacik, Kraków 1974.

Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 1, 4, wyd. Stanisław Kuraś, Wrocław 1962, 1969.

Zbiór dokumentów zakonu OO. Paulinów w Polsce, z. 1: 1328–1464, wyd. Jan Fijałek, Kraków 1938.

Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu 1530–1533, wybrał i opracował Bolesław Przybyszewski, Kraków 1986.

Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie, wyd. Franciszek Piekosiński, Eugeniusz Janota, Kraków 1867.

Opracowania

Adamczewski Jan, *Mała encyklopedia Krakowa*, Kraków 1996.

Atlas historyczny Polski, Wrocław 1967.

Babik Zbigniew, *Kraków jako pra- i staropolska nazwa topograficzna. Przegląd polskiego materiału nazewnictwa i północnolowiańskich nawiązań apelatyw-*

nych, Kraków 2018, <http://dx.doi.org/10.17651/ONO-MAST2018.4>.

Banasik Piotr, Łącka Erwina, *Ulicą Reymonta, czyli „Młynówką Kawiorską”*, „Biuletyn AGH”, t. 3, 2020, nr 147.

Bańcik Maria, *Wody powierzchniowe. Sieć rzeczna*, w: *Opracowanie ekofizjograficzne miasta Krakowa*, Kraków 2010.

Bąkowski Klemens, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, „Rocznik Krakowski”, T. 5: 1902.

Encyklopedia Krakowa, Warszawa–Kraków 2000.

Górecki Jerzy, Magiera Janusz, *Jak to z Wisłą było*, „Dziennik Polski”, 31 marca 2001.

Jamka Rudolf, *Kraków w pradziejach*, Kraków 1963.

Kmietowicz-Drathowa Irena, *Geologiczne podstawy od-twarzania pierwotnej topografii Krakowa*, „Materiały Archeologiczne”, T. 12: 1971.

—, *Wstępna rekonstrukcja naturalnej topografii centrum Krakowa*, „Materiały Archeologiczne”, T. 15: 1974.

Kramarska-Anyszek Krystyna, *Dzieje klasztoru PP Norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840*, „Nasza Przeszłość”, 1977, t. 47.

Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1: *Miasta ziemi krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Kraków 2004.

Laberschek Jacek, *Anfänge und territoriale Entwicklung der Krakauer Agglomeration im 13.–14. Jahrhundert*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae”, 2011, vol. 16.

—, *Prądnik w okresie średniowiecza*, w: *Prądnik Biały. Dziedzictwo kulturowe historycznych miejscowości tworzących Dzielnice IV Krakowa*, red. Jacek Salwiński, Kraków 2004.

—, *Rola rzeki Rudawy w gospodarce średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej*, Warszawa–Poznań 2015.

—, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII w.*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski (praca zbiorowa), Kraków 2007.

—, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jej gospodarcze wykorzystanie*, Warszawa 2016.

Marculanis Andrzej, *Stopień rozpoznania historyczno-naukowego aglomeracji krakowskiej oraz architektury kamiennej występującej na tym obszarze do 1016 r.*, 2021, <https://poczatkipolski.blog/>, dostęp: 15.06.2023.

Mitkowski Józef, *Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich*, w: *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, praca zbiorowa, red. Jan Dąbrowski, Kraków 1957.

Nalepa Jerzy, *Słowiańszczyzna północno-zachodnia: podstawy jedności i jej rozpad*, Poznań 1968.

Niemiec Dariusz, *Krakowska Młynówka Dominikańska z XIII w. Pomiędzy źródłami pisanymi i archeologią a późnogotycką ikonografią historyczną*, w: *Sztuka w kręgu krakowskich dominikanów – 10 lat później – w druku*.

—, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, w: *Studia nad dawną Polską*, t. 5, Gniezno 2017.

- Niewiński Andrzej, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa*, Lublin 2004.
- Niezabitowski Michał, *Geografia a historia Krakowa. Warunki naturalne rozwoju Krakowa*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, praca zbiorowa, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007.
- Pociask-Karteczka Joanna, *Płynie Wisła płynie...*, w: „*Tu wszystko jest Polską...*”: eseje krajoznawcze o Krakowie i Małopolsce: materiały konferencyjne, Kraków, 19–23 sierpnia 2009, red. Józef Partyka.
- , *Przemiany stosunków wodnych na obszarze Krakowa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne”, 1994, z. 96.
- Przegon Wojciech, *Sieć hydrograficzna w krajobrazie miasta Podgórze*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 25: 2003.
- Radwański Kazimierz, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975.
- , *Stosunki wodne średniowiecznego Okołu w Krakowie, ich wpływ na topografię osadnictwa, próby powiązania tych zjawisk ze zmianami klimatycznymi*, „Materiały Archeologiczne”, T. 1: 1972.
- Rajman Jerzy, *Kraków zespół osadniczy, proces lokacji, mieszkanie do roku 1333*, Kraków 2004.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1–4, cz. 2, z. 1, cz. 5, z. 2, Wrocław–Kraków 1980–2019.
- Sokołowski Tadeusz, *Topograficzne tło osadnictwa w Krakowie*, „Geologia. Kwartalnik Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie im. Stanisława Staszica”, t. 35, z. 1, 2009.
- Sowina Urszula, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.
- Starzyński Marcin, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Kraków 2015.
- Tobiasz Mieczysław, *Dziejowe przemiany sieci wodnej i zagospodarowania przestrzennego Krakowa*, Wrocław 1977.
- Wyrozumski Jerzy, *Kraków do schyłku wieków średnich*, w: *Dzieje Krakowa*, t. 1, red. Janina Bieniarzówna, Jan Małecki, Kraków 1992.
- , *O kongregacji włóczków krakowskich*, w: *Cracovia Mediaevalis*, Kraków 2010.
- Zaitz Emil, *Przedlokacyjne osadnictwo na terenie Krakowa*, „Analecta Archaeologica Ressoviensia”, T. 7: 2012.

Jacek Laberschek (1950–2023) – historyk-mediewista, badacz historii osadnictwa i dziejów Krakowa. Od 1975 r. zatrudniony w podległej Instytutowi Historii PAN Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Małopolski w Krakowie, do którego napisał prawie 700 haseł. W 1989 r. uzyskał doktorat na podstawie dysertacji „Rozwój osadnictwa w powiecie lelewskim w średniowieczu [do 1400 roku]”. Autor wielu studiów w monografiach lokalnych z zakresu historii osadnictwa w Małopolsce średniowiecznej, a także 16 biogramów do Polskiego Słownika Biograficznego. Jego ostatnia książka to *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jej gospodarcze wykorzystanie* (2016).

THE RIVER NETWORK OF MEDIEVAL KRAKÓW: AN ATTEMPT AT A SYNTHESIS

This article concerns the Vistula and its tributaries Rudawa, Prądnik and Wilga in medieval Kraków from the villages of Zwierzyniec and Zawada to the villages of Dąbie and Płaszów, with the Vistula running along several channels from the beginning. From the 2nd half of the 13th century onwards the river network in this area systematically altered its shape, also due to human activity. The article characterises the exact course of the three tributaries and its changes. It has been proved that the so-called Zakazimierka, i.e. the river channel encircling the town of Kazimierz from the south, became permanent only after the town was founded in the 14th century. Until the 12th century the Rudawa River flowed in a single channel from the village of Mydlniki through Chełm into the Vistula

near the Norbertine (Premonstratensian) convent. In the middle of the 13th century the sisters commissioned the construction of a millrace from the Rudawa River. Another millrace fed by the Rudawa, starting in the village of Mydlniki and running all the way to their monastery in Kraków, was built by the Dominicans in the 13th century, but it functioned only briefly due to the construction of the city fortifications. It was rebuilt at the end of the 13th century into the Młynówka Królewska (Royal Millrace), with numerous mills built alongside in the Garbary area. The article also characterises the course of the Prądnik and the mills fed by it. The three tributaries were put to economic use, providing energy to operate the numerous mills mentioned in the article.